

Gazdik Gyula

Amerika közel-keleti hatalmi építkezésének múltja és jelene

Amerika és a Közel-Kelet a bipoláris korszakban

Noha amerikai diplomaták, misszionáriusok, üzletemberek már a 19. században megjelentek a közel-keleti régióban, a kapcsolatok krónikájában az első jelentősebb fordulóponttal 1928-ban találkozhatunk. A nyitott kapuk elve alapján Washingtonnak ekkor sikerült kikényszerítenie, hogy az egykori török birodalom területén az érdekelt amerikai olajipari cégek az európai riválisokhoz hasonló mértékű kutatási és kitermelési jogokat kapjanak. Az úgynevezett Vörös vonal-egyezmény a későbbiekben jelentős lökést adott az amerikai vállalatok további térnyeréséhez. Ezt a folyamatot az is elősegítette, hogy Washington nem rendelkezett gyarmati múlttal a térségben, így törekvéseit a helyi politika nagyobb bizalommal fogadta, mint a kolonialista riválisokét. A kapcsolatépítés korai időszakában főképp az államiság kezdeti fázisában lévő szaúdi monarchia, és Irán állt Amerika érdeklődésének előterében.

Az izolacionista tradícióból, a későn jövő tapasztalatainak szűkösségéből adódó addigi óvatosság a második világháború eredményeként alapvetően megváltozott. Az USA meghatározó hatalmi tényezővé vált, növekvő befolyását már a korábbi háborús szövetségesek 1946-os iráni pengeváltása során is megpróbálta kamatoztatni. A közel-keleti politikai színtérre a belépőjegyet azonban Washington igazából az 1947. márciusi Truman-doktrínával váltotta meg. A görög- és törökországi, valamint a közel-keleti status quo megőrzé-

séről szóló elnöki üzenet szélesebb értelemben a kommunista előretörés feltartóztatását emelte a hivatalos külpolitika szintjére. A három kontinens találkozási pontján lévő régió jelentősége a hidegháborús korszakban mind fontosabbá vált az amerikai stratégiai elképzelésekben. Erről tanúskodott a szuezi háború után, 1957 januárjában ismertté vált Eisenhower-doktrína, mely a Közel-Keletet az egész nyugati világ szempontjából létfontosságúnak nevezte, és a *Pax Americana* igényét az övezet egészére nézve megfogalmazta. Az elnöki üzenet egyben a Londenl még meglévő térségbeli hatalommegosztás végét, a szuezi kudarc pedig szimbolikusan a brit birodalom történelmi korszakának lezárulását jelentette. A londoni munkáspárti kormány 1968 nyarán bejelentette a Szueztől keletre lévő pozíciók feladását, ami elsősorban a Perzsa (Arab)-öböl térségét érintette. A keletkezett űrt, akárcsak korábban, most is Washington töltötte be, mely katonailag az olajban gazdag régióban a hetvenes évek végéig főképp Iránra támaszkodott. Az új stratégiai status quo doktrinális megfogalmazására csak jóval később, az afganisztáni szovjet bevonulást követően, 1980 januárjában került sor. Carter elnök kongresszusi üzenetében a meglévő kört alaposan kitágítva a Perzsa (Arab)-öböl és Délnyugat-Ázsia térségét is Amerika létérdekeit tekintve kiemelt, katonai eszközökkel is megvédendő övezeteknek nevezte.

A hidegháborús kor amerikai regionális prioritásaiban három tényező játszott kiemelt szerepet: a szovjet rivális térségbeli

Vörös vonal-egyezmény: 1928. július 31-én a belgiumi Ostendban francia, brit és amerikai olajtársaságok között megkötött, a Közel-Kelet és az egykori Oszmán Birodalom olajkincseinek kitermelésére vonatkozó egyezmény. Előzménye visszavezethető a Turkish Petroleum Company (TPC) 1912-es megalakításáig, mely az Oszmán Birodalom kőolajkincseinek feltárását és kitermelését volt hivatva előmozdítani. 1928-ban a TPC-be integrálódott az amerikai Near East Development Coproration (NEDC) olajkonzorcium. Miután jelentős mennyiségű olajmezőket tártak fel Irak területén, a felek megegyeztek a nyersolaj-kitermelés mennyiségének felosztásában. Az egyezmény értelmében a TPC-ben a tagok részesedése a következőképpen alakult: az Anglo-Persian Company (British Petroleum), a Royal Dutch Shell, a Compagnie Francaise des Pétroles (CFP, később Total) és a NEDC, egyenként 23,75%-os részesedést szerzett, egy Gulbenkian nevű örmény báró pedig, aki nagy szerepet játszott a koncessziók megszerzésében, 5%-os részesedést kapott. Területi hatályát tekintve az egyezmény a Szezi-csatornától egészen Iránig volt érvényben. Nevét onnan kapta, hogy – mivel a tárgyaló felek egyike sem volt biztos az Oszmán Birodalom első világháború előtti határaiban – Gulbenkian báró emlékezetből rajzolta meg a határokat egy piros tollal.

ambícióinak korlátozása, a szénhidrogénforrásokhoz való hozzáférés biztosítása, illetve az 1948 májusában létrejött Izrael Állam védelme. Washington Moszkva térségbeli térnyerését a diplomácia és a szelektív gazdasági támogatások adta lehetőségek mellett katonai tömörülések létrehozásával próbálta ellensúlyozni. Ez utóbbiak azonban nem voltak különösebben sikeresek. A legtovább a bagdadi paktum romjain létrejött CENTO maradt fenn, de az 1979-es iráni iszlám forradalom után ez is szétesett. Ráadásul e tömbök szervezése az ezt ellenző kormányzatokkal többször is éles ellentétekhez vezetett. Washington a „mérsékelt rezsimre” igyekezett támaszkodni. A nacionalista irányzatú új hatalmi elitet belpolitikai lépéseik mellett többnyire a

Moszkvához fűződő viszonyuk alapján értékelték, és az ebből eredő ellentmondásokat a külpolitika gyakorta nem tudta megfelelőképp kezelni. Az Amerika-barát iráni sah rendszerének összeomlása mellett a korszakban Afganisztán szovjet megszállása jelentette a legnagyobb kihívást az USA térségbeli pozícióira. Ezzel Moszkva olyan stratégiai pozícióra tett szert, melynek révén elvileg a Perzsa (Arab)-öbölből történő olajszállítást is megbéníthatta. A fő rivális elleni harc összehangolása során Washington a vele ideológiailag szemben álló iszlámista erőkre is nagyban támaszkodott. Az USA végül is jelentős sikert könyvelhetett el, hisz Moszkva meghátrálásra kényszerült, csapatai elhagyták az országot, s a háború következtében a szovjet rendszer erodálódása nagyban felgyorsult. Az öröm azonban mégsem lehetett teljes, mivel a háborúból visszatérő „afganisztáni veteránok” terrorakciói több nyugatbarát iszlám országban is komoly biztonsági problémát okoztak, nem is szólva a transznacionális terrorizmus jelentkezéséről.

A bipoláris korszakban az olajforrásokhoz való hozzájutás biztosítása a Közel-Kelettel kapcsolatos amerikai kül- és biztonságpolitika egyik meghatározó elemévé vált. Ezt mutatta az időszak kezdetén a világ egyik legnagyobb olajkitermelőjének, az Angol–Iráni Olajtársaságnak az 1951. áprilisi államosítása nyomán kialakult válság. Washington két hónappal a teheráni fordulat után védelmi egyezményt kötött Szaúd-Arábiával, melynek kitermelési mutatói évről évre jelentősen növekedtek, s az iráni krízist kihasználva még látványosabbá váltak. A britekkel karöltve a CIA szervezte meg 1953 nyarán az államosítást végrehajtó Moszaddek miniszterelnök eltávolítását, s az amerikai cégek jelentős részesedést kaptak az újjászervezett Iráni Nemzeti Olajvállalatban. Az olaj-

és földgázforrásokhoz való hozzáférés, illetve az USA által dominált tőkés világgazdaság működésének biztosítására irányuló törekvés az említett elnöki doktrínákon túl a leglátványosabban a poszthidegháborús kor hajnalán kirobbant öbölháború kapcsán volt tetten érhető. Kuvait 1990 augusztusában történt iraki elfoglalása után az amerikai vezetés – mely a két, olajban gazdag ország készleteinek egy kézben való egyesítése lehetséges kihatásaival, a világ legnagyobb kőolajtermelőjének, Szaúd-Arábiának a közvetlen veszélyeztetettségével szembesült – jelentős katonai erő mozgósított Bagdad szándékainak megakadályozására, az agresszió következményeinek a felszámolására.

A hidegháború évtizedeiben az Egyesült Államok és a világ ismert kőolajkészletének kétharmadával rendelkező közel-keleti államok olajpiaci helyzetében jelentős változások történtek. Az USA az 1970-es évekig a világ vezető olajkitermelője volt, részaránya ezt követően folyamatosan csökkent, miközben a fogyasztás erősen növekedett. Az importon belül a könnyen kitermelhető, jó minőségű, hosszú időn át hihetetlenül olcsó közel-keleti olaj aránya évről évre növekedett, a hetvenes évekre már közel negyven százalékot tett ki. Az 1968 után kibontakozó világgazdasági korszakváltás az olajfronton is éreztette a hatását. A Bretton Woods-i rendszer erodálódása nyomán felgyorsult infláció következtében az olajár lassan elindult felfelé. A Kőolajexportáló Országok Szervezete (*Organization of the Petroleum Exporting Countries – OPEC*) által az 1973-as arab–izraeli háborút követően életbe léptetett, rövid ideig Amerikát is érintő embargós lépések következtében az ár néhány hónap alatt a négyszeresére növekedett – sőt, az évtized végén bekövetkező újabb árrobbanás hatására már 40 dollár közelébe jutott. A trend azonban megtört, a

csökkenő kereslet és a növekvő kínálat hatására a nyolcvanas évek derekára jelentős áresés következett be. Az Egyesült Államoknak a fordulat évtizedében nemcsak az árváltozások hatásaival kellett szembesülnie, hanem a közel-keleti államok olajszektorra feletti ellenőrzés megváltozásával is. Korábban az ágazat egész spektrumát a térséget egymást közt felosztó „hét nővér”, hét külföldi konzorcium ellenőrizte, melyből öt amerikai volt. A forráshiánnyal küszködő olajállamok először a profitból való nagyobb részesedést kényszerítették ki, majd a hetvenes évek nacionalizálási hulláma révén ellenőrzésük alá került a helyi termelői kapacitás, az OPEC-koordinációnak köszönhetően pedig az árképzés. Több más területen azonban a nemzetközi társaságokkal továbbra is kompromisszumra kény-

A Kőolajexportáló Országok Szervezetét

(*Organization of the Petroleum Exporting Countries – OPEC*) 1960-ban alapították, székhelye – 1965 óta – Bécsben van. A szervezet deklarált célja, hogy összehangolja és egységesítse tagállamainak kőolajjal és annak származékaival kapcsolatos politikáját és az árakat, továbbá hogy megvédje a tagállamok kollektív és egyéni érdekeit. Tagjai (zárójelben a belépés éve): Algéria (1969), Angola (2007), Egyesült Arab Emírségek (1967), Indonézia (1962), Irak (1960), Irán (1960), Katar (1961), Kuvait (1960), Líbia (1962), Nigéria (1971), Szaúd-Arábia (1960), Venezuela (1960). A szervezetnek korábban tagja volt Gabon (1975–1995) és Ecuador (1973–1993). Indonézia tagsága jelenleg felfülvizsgálat alatt áll, mert az ország már nem nettó kőolajexportőr.

Hét nővér. A legnagyobb brit és amerikai olajvállalatok gyűjtőneve, különösen az 1950 és 1970 közötti időszakban. Közéjük tartozott az *Exxon* (korábban Standard Oil of New Jersey, majd Esso), a *Mobil* (korábban Standard Oil of New York, összeolvadt a Vacuum Oil-lal), a *Chevron* (korábban Standard Oil of California), a *Texaco*, a *Gulf Oil*, a *Shell* (Royal Dutch Petroleum) és a *British Petroleum* (korábban Anglo-Iranian Oil Company).

szerűltek. A változások az Egyesült Államokat a beszerzési források nagyobb fokú diverzifikálására készítették. Az embargós intézkedések okozta rövid kiesésektől eltekintve a térségből történő olajszállítás a korszakban folyamatos volt.

Washington közel-keleti politikájának harmadik meghatározója, az Izraellel való különleges kapcsolatok előtörténete 1922 nyaráig vezethető vissza, amikor az amerikai Kongresszus két házának együttes határozata támogatásáról biztosította a zsidó nemzeti otthon Palesztinában történő megeremtését. Ennek ellenére az adminisztráció különböző szintjein vissza-visszatérő viták folytak a palesztinai zsidó nemzeti integráció felkarolásának kockázatairól, arról, hogy ennek milyen negatív visszahatása lehet az arabokkal való kapcsolatok alakulására. A Palesztina felosztásáról szóló 1947-es ENSZ-határozat támogatása, a következő évben megalakult Izrael Állam elismerése a vitát eldöntötte. A külpolitika az arab és az izraeli oldal közt próbált hidat építeni, de ez az ötvenes években a nasszeri arab nacionalizmussal való érdekellentétek miatt nem volt ered-

ményes. Washington legnagyobb sikere az volt, hogy 1957 tavaszán rábeszélte Izraelt a szuezi háborúban elfoglalt Sínai-félsziget kiürítésére. A zsidó állam a neki fegyvert és nukleáris technológiát szállító Franciaországgal ápolta ez idő tájt különleges kapcsolatokat. Amerika számára Izrael stratégiai az 1958. júliusi iraki forradalom után értékelődött fel, melynek kihatásai regionális politikai földcsuszamlással fenyegettek, s Washingtont és Londont arra készítették, hogy páni gyorsasággal csapatokat küldjenek a térségbe.

A bilaterális kapcsolatokban jelentős fordulat Kennedy elnöksége alatt következett be, amikor megszületett az amerikai fegyverszállításról szóló első egyezmény, s Washington hallgatólagosan tudomásul vette, hogy Izrael nukleáris fegyver előállításán dolgozik. A zsidó állam nagy katonai sikerét hozó 1967-es arab–izraeli háború után a térség az USA kiemelt külpolitikai prioritása közé került, s az adminisztráció igyekezett kiaknázni, hogy mind a két oldal elfogadta közvetítőként. Az 1973-as újabb háború után a Kissinger-féle „kis lépések diplomáciája” és az ezt követő Camp David-i folyamat látványos fordulatot eredményezett: 1979 tavaszán aláírták az egyiptomi–izraeli békeszerződést, mely nemcsak politikailag, hanem katonailag is jelentős volt, mivel „kikapcsolta” a legerősebb arab államot. A diplomáciai közvetítés során a kártyák nagy része Washington kezében maradt, Moszkvának csak marginális szerep jutott.

Az 1967 után regionális nagyhatalommá vált Izrael az Egyesült Államok legfőbb támasza lett a térségben. A hetvenes években már a zsidó állam az amerikai támogatások első számú kedvezményezettje, s a két ország különleges kapcsolatait a stratégiai kooperációról szóló 1981. novemberi megállapodás is megerősítette.

Camp David-i folyamat. Jimmy Carter amerikai elnök – az arab–izraeli békefolyamat felélesztése reményében – beiktatását követően (1977) megváltoztatta a Kissinger-féle bilaterális tárgyalásokon alapuló politikát, és multilaterális tárgyalásokat kezdeményezett. A közel-keleti rendezésről tárgyalt Anvar Szadat egyiptomi és Asszad szír elnökkel, Huszein jordán királlyal, valamint Rabin izraeli miniszterelnökkel is. A tárgyalásokon fokozatosan alakult ki az egyiptomi és izraeli fél közeledése, a folyamat végét a Camp David-i találkozó jelentette 1978. szeptember 5–17. között, melyen Szadat egyiptomi elnök és Menáhem Begin izraeli miniszterelnök aláírtak egy két részből álló megállapodást. Az első a közel-keleti békefolyamat kereteit, a második az Egyiptom és Izrael közti békét rögzítette, amelyet formálisan 1979 márciusában írtak alá.

Noha az 1978. szeptemberi Camp David-i keretegyezmények a palesztin rendezésről is szóltak, ennek elindítására az iráni, valamint az afganisztáni válsággal elfoglalt amerikai elnöknek nem maradt ideje. Az izraeli–palesztin rendezési folyamat csak a nyolcvanas évek végén került ismét napirendre.

A hidegháború utáni korszak változásai

A szovjet birodalom összeomlásával a hidegháború időszaka is végképp a történelem fejezetei közé került, s az Egyesült Államok lett a világ domináns globális hatalma. A nemzetközi kapcsolatokat jövőjével foglalkozó elemzések nem takarékoskodtak a pozitív jelzőkkel. Bush amerikai elnök sem volt kivétel. Az Irak elleni győztes háborút követően a Kongresszus két házának 1991. márciusi 6-i együttes ülésén egy olyan világrend eljövételéről beszélt, mely az „igazságra és tisztességre”, a „gyengébbnek az

erősebbel” szembeni védelmére épül, melyben az ENSZ is fontos szerepet fog betölteni. A posztbipoláris korszakban a feltartóztatás doktrínáját szükségképp egy másik külpolitikai rendező elvvel kellett felváltani. Erre a „kibővítés” elvének meghirdetésével az 1993-ban hivatalba lépő Clinton-adminisztráció időszakában került sor. A neowilsoniánus külpolitikai felfogás jegyében az elnök az ENSZ közgyűlésén szeptember 27-én elhangzott beszédében kifejtette, hogy az új korszakban az amerikai politika fő célja a demokratikus, a piacgazdaság elveit követő rendszerek körének „kibővítése”. A Clinton-doktrínának is nevezett elv alkalmazását persze elsősorban olyan országoknál akarták elősegíteni, melyek stratégiaileg fontosak voltak az USA számára. A hidegháború utáni korszak konfliktuskezelő mechanizmusáról eleinte több amerikai szakértő is úgy vélte, hogy annak főképp a világszervezet keretei közt megvalósuló nagyhatalmi konszenzusra kell alapozódnia. Ez persze csak leplezte Amerika meghatározó szerepét, hiszen az

egy pólusúvá vált világban a legfajszúlyosabb szava a vezető hatalomnak volt. Noha a jelentősebb külpolitikai lépéseknél a multilaterális egyeztetést fontosnak tartották, az unilaterális demokráta adminisztráció felfogásában mind többször jelentkezett. A poszthidegháborús korszakban a közel-keleti hegemonia megszilárdítása érdekében Washington első számú prioritása egy olyan biztonságpolitikai stratégia kialakítása lett, mellyel az úgynevezett lator államok, a szélsőséges szerveződések korlátozhatók, az olajellátás zavartalansága biztosítható, a meglévő konfliktusforrások szűkíthetők. Továbbra is fontos prioritás maradt az Izraellel való különleges kapcsolatok erősítése, s új elemként jelentkezett a reformok, a térségbeli demokratizálás előmozdítása.

Az Irak elleni 1991-es háború után a Perzsa (Arab)-öböl térségében a befolyás biztosítását amerikai részről egy többlépcsős rendszerben képzelték el. Ebben a gyorsan mobilizálható erőkre épülő közvetlen katonai jelenlét mellett egy arab védelmi tömörülésnek és más regionális hatalomnak is fontos szerep jutott volna. Az eredeti tervek azonban a felmerült érdekellentétek miatt hamar kútba estek. Az új elgondolások az USA-nak a térségbeli olajmonar-

chiakkal való kétoldalú katonai együttműködésére épültek. A kormányzat a régió biztonságának zálogát az iraki rendszer korlátozásában, az arab–izraeli békefolyamat kibontakoztatásában látta. Mindezt a demokráta adminisztráció szélesebb kontextusba helyezte. Az 1993 májusában ismertté vált elképzelések a washingtoni érdekek és a térségbeli biztonság szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítottak az arab–izraeli tárgyalásoknak, aláhúzva, hogy az 1991-ben újra kezdődő békefolyamatot minél előbb „béketeremtő folyamat” kell változtatni. A legfőbb új elem a „kettős feltartóztatás” politikájának, az iraki és iráni törekvések egyidejű korlátozásának meghirdetése volt. Ez utóbbit értelmezve kormányzati tényezők emlékeztettek a különbségekre: amíg Bagdad esetében a korlátozás mellett nem zárják ki a rendszer demokratizálásának – azaz a felváltásának – a lehetőségét, addig Teheránnal szemben nem törekszenek a teokratikus rendszer megdöntésére. Hangsúlyozták, hogy az Iránnal való vita nem civilizációs konfliktus, nem az állam iszlám jellegével van gondjuk, hanem az ország politikájában tapasztalható szélsőségekkel. Irakot és Iránt a washingtoni politika a kilencvenes években a lator államok közé sorolta. Amerikai értelmezés szerint USA- és nyugatellenes alapállásuk, tömegpusztító fegyverek beszerzésére, előállítására irányuló törekvéseik, a nemzetközi jog normáival ellentétes külpolitikai gyakorlatuk, a demokratikus értékektől elütő belpolitikájuk miatt kerültek ebbe a kategóriába.

Az új amerikai stratégia a gyakorlati eredményeket tekintve vegyes képet mutatott. Arab és izraeli vonalon a biztató kezdetek – az 1993-as izraeli–palesztin Elvi Nyilatkozat megszületése, az átmeneti palesztin autonómiáról szóló egyezmény, az izraeli–jordániai békeszerződés – után a kilencvenes

Camp David – II. találkozó. Bill Clinton amerikai elnök kísérlete az arab–izraeli konfliktus rendezésére 2000. szeptember 11–24. között az 1978-as sikeres tárgyalások színhelyén. Clinton közvetítésével Ehud Barak izraeli miniszterelnök és Jasszer Arafat, a Palesztin Hatóság elnöke négy fő kérdéskörrel tárgyal: az izraeliek által megszállt területek státusa, Jeruzsálem és a Templomhegy, a palesztin menekültek helyzete és hazatérésük lehetőségei, illetve az izraeli biztonsági problémák. A felek nagyon távoli álláspontja következtében a tárgyalás megegyezés nélkül ért véget, eredménye csupán annyi volt, hogy ismét megerősítették: a vitákat valamilyen formában tárgyalásos úton kell rendezni a felek egyoldalú lépései helyett.

évek második felében a tartós stagnálás, majd a Clinton-korszak végén a legfontosabb terepen, az izraeli–palesztin relációban súlyos válságba került. Ezt jelezte többek közt a végleges rendezésről szóló Camp David – II találkozó kudarca, majd 2000 szeptemberében – alig néhány évvel az első befejezése után – a második intifáda kirobbanása. A másik oldalon jelentős energiákat kötött le az 1990-es évek iraki válságainak kezelése, a tömegpusztító fegyverek felszámolását célzó ENSZ-ellenőrzés biztosítása, melyet Bagdadnak 1998 végére sikerült ellehetetlenítenie. A retorzióként ekkor végrehajtott amerikai–angol légi csapások már csak a kudarc szépségtapaszaik voltak. Iráni viszonylatban az USA a nukleáris program felgyorsítására 1995-ben kereskedelmi embargóval válaszolt, s bejelentette a Perzsa (Arab)-öböl térségéig tevékenykedő 5. amerikai flotta felállítását. Az iráni reformerők sikere, Mohammad Khátami ajatollah 1997. májusi elnökké választása Amerikában is nagy várakozásokat keltett. Az iráni vezetőnek az iszlám demokráciáról, a civilizációk párbeszédéről vallott nézeteit a kapcsolatok javításához jó kiindulópontnak tartották. Több neves szakértő e periódusban azt javasolta, hogy a „kettős feltartóztatást” a „differenciált feltartóztatás stratégiájával” váltsák fel, mely lehetővé tenné az USA számára nagyobb geostratégiai jelentőséggel bíró Iránnal a párbeszéd megkezdését. Washington a clintoni időszak végén tett bizonyos gesztusokat, de a folyamatot a washingtoni őrsváltás s a szeptember 11-i fordulat más irányba terelte.

A regionális stratégián belül a terrorizmus elleni harc különösen felértékelődött a kilencvenes években. A regisztrált terrorcselekmények jelentős hányadát e periódusban közel-keleti szervezetek követték el. Washington számára komoly gondot okozott, hogy a terrorizmus elleni harchoz ekkor nem

sikerült tényleges nemzetközi támogatást szereznie. Jól érzékeltette ezt az amerikai kezdeményezésre 1996 márciusában a Sarm as-Sajkhban tartott csúcskonferencia. A konferenciáról kiadott közlemény fontosnak tartotta a fokozott nemzetközi koordinációt, a tényleges operatív teendőkről azonban keveset mondott. Amerika számára a legnagyobb kihívást az al-Káida hálózat transznacionális terrorizmusa jelentette, melyet az afganisztáni tapasztalatokkal rendelkező, szaúdi származású Oszáma bin Láden és társai 1989 körül hoztak létre. A szerveződés vezetője által 1998 februárjában közzétett *fatva* a fő ellenségnek a „keresztes–zsidó” szövetséget tekintette. Az előbbin elsősorban az Egyesült Államokat értette, mely megszállva tartja az iszlám szent földjét, háborút visel a muszlimok ellen. Annak érdekében, hogy biztosítsa a „keresztesek” uralmát az Arab-félszigeten, valamint Izrael biztonságát, az USA több térségbeli állam feldarabolására készül. A fatva a muszlimokat az amerikaiak és szövetségeseik megölésére szólította fel, amíg azok el nem hagyják az iszlám földjét. Az al-Káida 1998. augusztusban merényletet követett el az USA kenyai és tanzániai követsége, majd 2000 októberében az ádeni kikötőben a USS Cole cirkáló ellen. George Tenet, a CIA igazgatója 2001 februárjában egy szenátusi meghallgatáson az al-Káida tevékenységét a legnagyobb veszélynek nevezte az Egyesült Államok biztonságára nézve. Szavait 2001. szeptember 11-e tragikusan igazolta.

A poszthidegháborús korszak eddigi legnagyobb vízvonalzója az amerikai külpolitikai prioritásokban is jelentős változásokat eredményezett. Az erre utaló folyamat már

Fatva. Arab eredetű szó, jelentése *felelet, rendelet*. Az iszlámban a vallási vezető egy adott jogi kérdésben kinyilvánított írásbeli véleménye. A fatva tehát egy vallási törvényen alapuló jogi vélemény.

korábban is érzékelhető volt, a szeptemberi fordulat pedig nagyban felerősítette. Az új külpolitikai filozófiában, a „nagy átalakulás stratégiájában” sajátosan ötvöződött a metodista, de a protestáns fundamentalisták állásfoglalásával is sok vonatkozásban azonosuló G. W. Bush vallási identitása s a neokonzervatív világszemlélet. A 2001 januárjában hivatalba lépő, később újraelasztott elnök felfogásában az isteni akarat szerinti cselekvés, a világban meglévő konfliktusoknak a jó és a gonosz küzdelmén keresztül történő szemlélete központi szerepet játszik. A szeptember 11. után elindított terrorizmusellenes háborút Bush úgy tekintette, mint a gonosz ellen indított „keresztes hadjáratot”. Többen egyenesen úgy fogalmaztak, hogy az elnök önmagát az isteni akarat egyik végrehajtójának tartja. A külpolitika formálásában Bush fő támaszai ismert neokonzervatív (neokon) értelmiségiek, fontos posztokat betöltő politikusok voltak, akik már korábbi megnyilatkozásaikban hangsúlyosan szóltak arról, hogy domináns helyzetét az USA-nak tovább kell erősítenie. A multilateralizmust unilateralizmussal kell felváltani, az új világrendben a potenciális riválisok kiemelkedését meg kell akadályozni, az amerikai civilizáció alapértékeit egyetemessé kell tenni. Ez utóbbi már a demokrácia világméretű győzelméről szóló wilsoni vízióhoz kapcsolódott, amelynek a realizálásához vezető utat a Bush-korszakban másként képzelték el, mint korábban. A bővítés elve mellé odakerült, hogy a liberális demokrácia értékeinek elfogadásához a világban „megfelelő körülményeket” kell teremteni. A terroristáktól, zsarnokoktól az emberiséget meg kell védeni, s ha szükségessé válik, a „megelőző csapat” eszközához kell nyúlni.

A terrorizmus elleni háborúban az al-Káida fő bázissterületei, a régió kiemelt stratégiai jelentősége miatt a „legfőbb had-

szintér” a szélesebb értelemben vett közkeleti térség lett. A neokonok már a kilencvenes évek elején nagy jelentőséget tulajdonítottak a bagdadi rezsim megdöntésének. A 2001 októberében Afganisztán ellen indított háború vártnál gyorsabb sikerén felbuzdulva nemcsak Irak elfoglalásában, hanem a térség demokratikus átalakításának kikényszerítésében gondolkodtak. Novembertől az iraki rezsim elleni háború katonai, diplomáciai előkészítése felgyorsult. 2002. januári uniós beszédében Bush Észak-Koreát, Iránt és Irakot a „gonosz tengelyeként” említette. A Fehér Házhoz közel álló neokonok ehhez még hozzátették Szíriát, Libanont, a Palesztin Nemzeti Hatóságot, de a szaúdi királyi család s Mubarak egyiptomi elnök is a „célkeresztbe” került.

Szeptember után a korábbi diplomácia egy helyben topogását izraeli–palesztin relációban is nagyobb aktivitás váltotta fel. Washington élénkebb érdeklődésének elsősorban stratégiai okai voltak: a térség más részein tervezett lépéseit gyengítette, ha a Közel-Kelet fő konfliktusforrásával nem foglalkoznak. A cselekvési irány eléggé egyoldalú volt: az USA növekvő nyomást gyakorolt Arafat palesztin vezetőre az intifáda, a terrorcselekmények leállítása, a reformok elindítása érdekében. Ellensúlyozásként a tálibok elleni háború előestéjén Bush az amerikai elnökök közül elsőként szólt egy palesztin állam létrehozásának fontosságáról, de utána alig tett valamit az új entitás létrejöttéért. Az elnök úgy vélte, hogy az iraki rezsim megdöntésével a palesztin ellenállás fontos utánpótlási csatornáit is el tudják vágni. Washington Saron izraeli miniszterelnök nyomására 2002 júniusában végképp „leírta” Arafatot, de teljesen marginalizálni nem tudta.

Hosszas előkészületek után azzal az ürüggyel, hogy „a világot meg kell óvni” a tömegpusztító fegyverekkel rendelkező

diktátor szeszélyeitől (e fegyverek létezésére egyértelmű bizonyítékokat nem sikerült produkálni), Bush európai idő szerint 2003. március 20-án bejelentette az Irak elleni katonai akció megkezdését. Az 1991-es öbölháborútól eltérően most ENSZ-felhatalmazás nélkül, több mint egy hónapig zajló hadműveletek során a koalíciós erők megdöntötték Szaddám Huszein hatalmát.

A sikerre azonban gyorsan árnyék vetült, a távoli műhelyekben készített stabilizációs tervek a valóság talaján csődöt mondtak. A háború kiszabadította a szellemet a palackból: a szunnita kisebbségnek a török időkben kialakult dominanciája véget ért, a kurdok az államiság küszöbéig erősítették az autonómiájukat, az amerikai közreműködéssel létrehozott politikai intézmények, fegyveres szervezetek zöme a többséget alkotó síiták ellenőrzése alá került, a változások hatására még inkább felértékelődött a tradicionális csoportszolidaritás. A szövetséges erők elleni támadások, amerikai tisztogató akciók, etnikai-vallási összetűzések, az al-Káida merényletei következtében tartóssá vált az instabilitás. Az események fényében a térségbeli demokrácia mintországává váló Irakról szóló jóslatok abszurditása még nyomasztóbbá vált.

A Bush-adminisztráció regionális prioritásaiban alárendeltebb szerepet játszó izraeli-palesztin konfliktus kezelésére az iraki háborút követően tett lépések szintén nem tartoztak az amerikai diplomácia dicső fejezetei közé. A legfőbb fejlemény az elnök „vízióján” alapuló, három szakaszból álló útiterv nyilvánosságra hozása volt. A reciprocitás elvére épülő elvárások csak az első fázisra voltak kimunkálva, a folyamat végpontja egy 2005-ben létrejövő palesztin állam lett volna. A felfokozott médiafigyelem által kísért diplomáciai erőfeszítések azonban hamar zsákutcába jutottak. A Fehér Ház „takaréokra állította” az útitervet, s teljes

politikai súlyával Saron egyoldalú „gázai kivonulási terve” mellé állt. A 2005 őszen befejezett evakuálást Washingtonban történelmi lépésnek nevezték. Arafat 2004 novemberében bekövetkezett halála után amerikai részről nagy reményeket fűztek a Palesztin Nemzeti Hatóság elnökévé választott Mahmúd Abbászhoz, aki azonban nélkülözte elődje karizmáját, ráadásul csoportosulása az amerikai nyomásra, külföldi megfigyelők jelenlétében megtartott 2006. januári választásokat az iszlámista Hamász ellenében elvesztette. A fordulatra való amerikai reagálás, hogy tiszteletben tartják a nép akaratát, de „terrorista szervezet kormányával” nem akarnak kapcsolatot tartani, sokakban erősítette azt az érzést, hogy a demokrácia fogalmának értelmezése eléggé „érdekfüggő” az amerikai külpolitikában.

Elnöksége utolsó szakaszába lépve az iraki kudarcot Bush a hét éve egy helyben topogó izraeli-palesztin rendezés felpörgetésével, egy megújított útitervvvel próbálja ellensúlyozni. A kezdet látványos volt: a Maryland állambeli Annapolisban több mint 50 ország és nemzetközi szervezet képviselőjének jelenlétében 2007 novemberében bejelentették, hogy az útiterv első-harmadik szakasza végrehajtásáról az izraeli és a palesztin fél folyamatos tárgyalásokat kezd, s 2008 végéig megpróbálnak egy végleges határokkal rendelkező palesztin állammal megállapodni.

A rendkívül összetett tárgyalási témákat hivatali idejének végén Clinton is megpróbálta egy akrobatamutatvánnyal célegyenesbe juttatni, de nem sikerült. Bushnak elvileg pár hónappal több áll a rendelkezésére, de jelenleg alig van valaki, aki hisz abban, hogy megbízatása végéig sikerül áttörést elérnie. Mind az izraeli, mind a palesztin vezető gyenge belpolitikai háttérrel rendelkezik, különösen érvényes ez Abbászra, akinek a kezéből tavaly nyáron kicsúszott a

Gázai övezet. Kérdéses az is, hogy mennyire tudja megerősíteni a helyzetét a donoroknak a marylandi show után felajánlott, több mint hétmilliárd dolláros támogatása.

A látványos diplomáciai lépések folytatásaként 2008. január 8-án Bush elindult elnöki működésének második térségbeli útjára. A cél az annapolisi folyamat támogatásának, Amerika eltökélttségének a demonstrálása, a teheráni törekvések miatt aggódó öböl menti olajmonarchiák megnyugtatása volt. Bush legfontosabb megnyilatkozására nem a kiemelt megállóhelyek egyikén, Jeruzsálemben, Rijádban vagy Kairóban, hanem az Iránnal régóta vitában álló Egyesült Arab Emírségek fővárosában, Abú-Dzabiban került sor. Bush egy új korszak kibontakozásáról beszélt, mely az emberek Isten előtti egyenlőségén, az emberi méltóság tiszteletben tartásán, a liberális alapértékeken alapul. Japán példájára hivatkozva aláhúzta, hogy a demokrácia a nyugatitól eltérő tradíciójú társadalmakban, így a Közel-Keleten is meggyökerezethető. De ehhez hozzátette: ahogy az átalakulás a szigetországban Amerika jelenléte nélkül nem lett volna lehetséges, úgy a „szabadság és prosperitás” közel-keleti érvényesülésének is országa itteni „elkötelezettsége” a záloga. A kijelentés egyes megfigyelőkben egy letűnt történelmi kort idézett fel, amikor a nagyhatalmi terjeszkedést „civilizációs misszióval” palástolták. Az egyes relációkat sorra véve az elnök figyelmeztette a palesztinokat, hogy ha nem fordulnak szembe a terrorral, akkor ez államuk létrehozását veszélyezteti. Izraelt a szomszédokkal való kiegyezésre biztatta, s burkoltan utalt arra, hogy a kormányzat tartós jelenlétre rendezkedik be Irakban. Teheránt a nemzetközi terrorizmus legfőbb támogatójának nevezte, s támogatást ígért az iráni népnek a rendszer demokratizálásához. A vendéglátó országról – a demokratikus viszonyok fejlődése szempontjából – mintáér-

tékű muszlim országról beszélt. Még amerikai elemzők sem teljesen értették, hogyan lehet a világ egyik leggazdagabb kis államának – ahol a lakosság nagy része nem is helybéli – viszonyait példaként állítani mondjuk Pakisztán vagy Egyiptom elé.

Bush térségbeli látogatásának befejeztével az elemzők figyelme ismét Amerikára irányult, ahol az elnökválasztási kampányban a külpolitikai kérdések – főként Irak miatt – sokszor előkerülnek. A jelölteket neves szakértők egész hada támogatja, a legnagyobb tanácsadói körrel a két jelenlegi listavezető, a demokratáknál H. Clinton, a republikánusoknál pedig J. McCain rendelkezik. A korábbi first lady csapatában férjén kívül többek közt ott találjuk M. Albright volt külügyminisztert, S. Berger korábbi nemzetbiztonsági főtanácsadót, R. Hoolbrook volt ENSZ-nagykövetet. J. McCain segítői közt a híres külpolitikai guru Kissinger mellett ott van A. Haig, G. Shultz, C. Powell volt külügyminiszterek, az ismert neokon gondolkodó, I. Kristol s több más szakértő. A demokratáknál a második helyen álló B. Obama tanácsadói közt a másik külpolitikai guru Brzezinski mellett talán a legismertebb A. Lake volt nemzetbiztonsági főtanácsadó. A republikánusoknál második helyen álló M. Huckabee pedig elsősorban R. N. Haassnak, a washingtoni Külügyi Tanács elnökének véleményére támaszkodik.

A Közel-Kelettel kapcsolatban a jelölteknél elsősorban Irak és az izraeli-palesztin konfliktus áll előtérben. Az élbolyba tartozók közül – a jelenleg Amerika vezető szerepének újraértékelését sürgető Obamát kivéve – az iraki háború megindítását annak idején mindenki megszavazta. A külpolitikában a multilateralizmus elvéhez való visszatérést szorgalmazó demokraták az iraki kérdés rendezéséhez egy kisebb erő kivételével az amerikai csapatok kivonását javasolják, bár eltérések van-

nak abban, hogy ez a kontingens az országban belül vagy kívül állomásozzon, s milyen feladatot lásson el. Obama, B. Richardson és J. Edwards fontosnak tartják a szomszédokkal, köztük az Iránnal való tárgyalást. Vezető republikánus jelöltek általában támogatják az elnök iraki politikáját, McCain az Iránnal és Szíriával való tárgyalásokat haszontalannak tartja. A republikánusok ellenzik a „megfontolatlan” csapatkivonást.

Mindkét oldal képviselői kiemelt jelentőséget tulajdonítanak Izrael érdekei védelmének. A demokratáknál Clinton támogatja a ciszjordániai izraeli biztonsági rendszer építését, Obama az Izrael melletti elkötelezettség mellett fontosnak tartja a mérsékelt palesztin erők fokozott felkarolását. A demokrata táborban vannak olyanok, akik bizonyos pontokon kritizálják az izraeli politikát, s a kétállami megoldáshoz a Hamász bevonását is fontosnak ítélik. Republikánus oldalon a zsidó államot támogató retorika, ha lehet, még hangosabb. R. Giuliani sze-

rint Izrael a demokrácia előretolt bástyája a Közel-Keleten. McCain elnökként Irán ellen atomfegyvert is bevetne, ha az Izraelt valóban fenyegetné. Addig nem lát lehetőséget a békefolyamatra, amíg Izrael Állam zsidó jellegét a palesztinok nem ismerik el, s nem hajtják végre a reformokat.

Akárki is lesz az elnök, a közel-keleti politikát újra kell gondolnia. Valószínűleg új regionális hatalmi egyensúlyt kell teremteni, aminek során nehezen megkerülhető egyfajta *modus vivendi* megteremtése az utóbbi években jelentős hatalmi tényezővé vált Iránnal. A váltás előjele a Nemzeti Hírszerzési Értékelés (*National Intelligence Estimate – NIE*) 2007 végén nyilvánosságra került jelentése, mely aláhúzta, hogy Irán 2003-ban felfüggesztette a nukleáris fegyver előállítására irányuló kutatásait. Noha jelenleg az USA olajimportjának nem egészen 20 százaléka származik a régióból, Amerika számára a Közel-Kelet stratégiai fontossága miatt továbbra is kiemelt prioritás marad. ■

Irodalom

Amanat, Abbas: *The United States and the Middle East: Diplomatic and Economic Relations in Historical Perspective*. New Haven, Connecticut, 1999, The Yale Center for International and Area Studies.

Andor László: Amerikai Egyesült Államok. In Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. 2. kötet. Európán kívüli országok*. Budapest, 2005, Osiris, 113–135. o.

Gazdik Gyula: A közel-keleti térség. In Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. 2. kötet. Európán kívüli országok*. Budapest, 2005, Osiris, 272–294. o.

Telhami, Shibley: *The Stakes. America and the Middle East*. Oxford, Colorado, 2002, Westview Press.

Andor László – Tálás Péter – Valki László: *Irak – háborúra ítélve*. Budapest, 2004, Zrínyi. Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a Nyugat*. Budapest, 2004, Corvina.

Gazdik Gyula: A Clinton-kormányzat és a Közel-Kelet. *Valóság*, 1998. 3. szám. 88–103. o.
N. Rózsa Erzsébet: A Bush-kormányzat közel-keleti politikája. *Külügyi Szemle*, 2003. 4. szám. 52–87. o.

Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, 2006, L'Harmattan.